

Холодов Олексій Вікторович,
кандидат філологічних наук,
Холодова Наталія Вікторівна,
кандидат філологічних наук,
Орел Анна Сергіївна,
кандидат філологічних наук, доцент
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
м. Слов'янськ (Україна)
E-mail: doncaban@gmail.com

РОЛЬ СУБСТРАТУ В СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ ГЛОТОГЕНЕЗІ

Для з'ясування проблем походження східнослов'янських народів і утворення східнослов'янських мов велике значення має визначення характеру мовної взаємодії східних слов'ян з іншими народами, з якими вони контактували за різних обставин. Проблему субстратних впливів на східнослов'янські мови упродовж XIX – XX ст. досліджувало багато лінгвістів. Згадана проблематика не втратила своєї актуальності й у наш час, що підтверджено останніми дослідженнями у цій галузі, зокрема українських мовознавців. Вагоме місце тут займає монографія К. М. Тищенка «Мовні контакти: свідки формування українців», у якій представлено історичний шлях формування українців і української мови [15]. Напрочуд цікавими є більш ранні роботи з цієї тематики Г. П. Півторака О. В. Царука Ю. Л. Мосенкіса.

Метою статті є статті розкриття ролі субстрату у східнослов'янському глотогенезі, визначення впливу субстрату на структуру східнослов'янських мов, зокрема, на фонологічному рівні.

Ще у римський період (II – IV ст. н. е.) у праслов'янській мові відбувається низка змін у фонетиці, еволюціонує граматична будова. Поштовхом до цих змін цілком імовірно міг бути контакт слов'ян з іншими етнічними утвореннями. Це повністю доводять археологічні дані. Глибокі контакти з кельтами спричинилися до утворення двох діалектно-етнографічних груп слов'янства – південної, де в етногенезі слов'ян брав участь кельтський субстрат, та північної, де слов'яни тісно взаємодіяли з кельтською цивілізацією як сусіди. Хронологія розподілу південних та північних слов'ян – це самий кінець I тисячоліття до н. е. та перші чотири століття нашої ери. Таке членування бере до уваги особливості пшеворської культури, причому воно не відповідає пізнішому розподілу на західних, східних та південних слов'ян. Згідно з цією гіпотезою, В. В. Сєдов вважає, що формування польської народності, балтійських слов'ян та північновеликорусів бере початок від північних слов'ян, тоді як південні групи разом з антами переважно заселяли Балканський півострів, південну Росію та Північне Причорномор'я [14, с. 603].

Глибоку картину взаємовідносин іншомовних етносів із східнослов'янськими народностями подав Г. П. Півторак у монографії «Формування і діалектна диференціація давньоруської мови». Аналіз значної кількості праць цієї тематики дозволив автору точно встановити періоди безпосередніх контактів східнослов'янських народів з іншомовними племенами та ретельно вивчити відповідні соціолінгвістичні ситуації. Цей чинник має пряме відношення до оцінки субстратного внеску в мову-переможницю. Так, Г. П. Півторак підкреслив, що балто-слов'янські стосунки першої половини I тисячоліття н. е. мають більш глибокі наслідки, ніж слов'яно-іранські контакти. Справа в тому, що розселення східнослов'янських племен на північний схід від Прип'яті було великим за розмірами. При цьому вони займали не безлюдні простори, а змішувалися з місцевим балтійським населенням. Мирна колонізація значної частини східнобалтійських земель знайшла певне відбиття в культурному та мовному впливі, що зазнали східні слов'яни з боку балтів [12, с. 82–83]. Так само слов'яни асимілювали й фінно-угорське населення. Ці

два етнічні й мовні субстрати згодом справили значний вплив на формування білоруських та російських діалектів [11, с. 9].

Формування східнослов'янських мов, української, російської та білоруської, відбувалося на всіх рівнях. Здобутки мовознавства дають нам змогу відкинути припущення про те, що праслов'янська мова була монолітною системою, яка б виключала діалектне членування.

В. М. Русанівський писав про те, що мовна ситуація в Київській Русі характеризувалася наявністю численних діалектів, близьких між собою, але не тотожних: «Поряд із тим, що північно-східнослов'янські діалекти єднали з південно-східнослов'янськими принаймні три виразні фонетичні риси (повноголосся, початкове [o] на місці колишнього [je] і наявність звуків [ч], [ж] на місці колишніх tj, dj, kt'), ще три не менш виразні риси відрізняли ці два великих мовних масиви (фрикативне [h], відсутність «акання» і пом'якшуваність приголосних перед [e] – на півдні; вибухове [g], наявність «акання» і пом'якшуваність приголосних перед [e] – на півночі)» [13, с. 3]. Зупинимось більш детально на цих та деяких інших відмінностях східнослов'янських діалектів періоду Київської Русі, що могли цілком імовірно виникнути через вплив субстрату.

Дані археології, антропології та етнографії свідчать на користь того, що цей процес уособлення трьох східнослов'янських мов відбувався не в умовах соціолінгвістичного вакууму: у процесі багатовікового етномовного розвитку східнослов'янські племена (або східні праслов'янські племена) зазнавали впливу різних неслов'янських субстратів. Топонімічні та археологічні дослідження дають чітке уявлення про залишки лінгвістичного субстрату та водночас роблять особливо цінними відомості лінгвістичної географії, зокрема у випадку балтійського субстрату в білоруській мові, адже за лінгвістичними ознаками слова з субстратними елементами майже не відрізняються від давніх запозичень.

Багато дослідників схиляються до думки, що різними дослов'янськими *макросубстратами*, які поруч із тодішніми діалектними відмінностями могли визначити індивідуальні риси української, російської та білоруської мов під час їхнього становлення, були відповідно іранський для (прото)українських діалектів, балтійський для (прото)білоруських та фінно-угорський для (прото)російських діалектів. Г. П. Півторак, окрім трьох вищеназваних, указує на такі індоєвропейські та неіндоєвропейські субстрати, як палеобалканський (фракійський, дакійський) та тюркський [12, с. 26, 42, 47, 80, 81, 86].

Анти неодноразово згадуються в історичних працях VI – VII ст. Цей іранський етнонім успадкоємило слов'янське населення, що територіально змішалася із скіфо-сарматським (лісостепові землі між Дніпром та Дністром) та поступово його слов'янізувало. Відгалуженням венедської групи є слов'яни, які залишили регіон Вісли та поселилися у V – VI ст. в північній частині Східноєвропейської рівнини серед місцевого населення, що належало до балтійської та фінно-угорської груп, і впродовж декількох десятиліть також було слов'янізоване [14, с. 599].

Важливу роль у процесі субстратних досліджень взагалі відіграють як знання відповідних процесів у субстратних мовах, так і ареальний чинник. Найбільш яскраво це можна проілюструвати на прикладі переходу $g > \gamma > h$, який відбито в низці слов'янських мов та діалектів, зокрема в південній частині східнослов'янського ареалу, де згодом виникли українські, білоруські та південноросійські говори. Серйозним аргументом на користь субстратної гіпотези цієї інновації В. І. Абаєв вважав той факт, що ареал поширення слов'янських γ і h переважно збігається з ареалом скіфської топоніміки. Ізогласна область цього явища значно збігається з територією, де в минулому могла бути поширена скіфо-аланська мова, носії якої при переході на слов'янську мову могли стимулювати перехід $g > \gamma (> h)$ [1, с. 118-121].

Проте існують і менш рішучі висловлювання щодо цього припущення. Так, відомий український дослідник субстратних явищ О. Б. Ткаченко, хоч і наполягає на ймовірності субстратної мови до стимулювання тих чи інших переходів у структурі мови-

переможниці, тим не менше вважає доволі ризикованим пояснювати цей перехід суто субстратним впливом, як це робив В. І. Абаєв, адже це явище наявне й у деяких неслов'янських мовах, наприклад у нідерландській, датській та новогрецькій. При цьому сам В. І. Абаєв зазначав, що наслідком ареальних мовних контактів скіфів та слов'ян у Східній Європі є також надзвичайна близькість у перфективній функції превербів у сучасних слов'янських мовах та в осетинській мові (праосетинська мова була одним із скіфо-сарматських наріч, що входили до іранської мовної групи) [2, с. 94-99].

Із субстратною гіпотезою цього переходу погодився й Г. П. Півторак. Він також гадав, що іраномовні алани могли вплинути й на формування фрикативного γ в ареалі пізніших південноросійських говорів [12, с. 128-129].

О. Б. Ткаченко вважав, що вплив однієї з північно-східних іранських мов, скіфської, сарматської чи аланської, де зафіксоване явище умлауту, міг спричинитися до появи тих специфічних рис української фонетики, які вирізняють її поміж інших слов'янських мов [16, с. 24-25]. Сюди належать: 1) широко розвинений ікавізм; 2) поява звука \acute{y} (\acute{y}), невідомого фонологічній системі жодної з інших слов'янських мов; 3) збереження м'якого, зокрема й кінцевого \acute{c} (\acute{c}); 4) твердість приголосного перед e із сильного \acute{b} при м'якості кінцевого приголосного перед слабким \acute{b} , що занепав: укр. *день* (фон. *den'*) при рос. *день* (*d'en'*) [там само, с. 14-15].

У Північному Причорномор'ї, а також у суміжних ареалах О. І. Іліаді виділив залишки субстратних елементів однієї з ранніх форм діалектів індоарійської мови, яка знаходилася на стадії, наближеній до праіндоіранського стану [5, с. 189].

Ю. Л. Мосенкіс аргументовано довів, що в українській мові з великою мірою достовірності могли зберегтися риси не лише субстрату індоєвропейського, а навіть доіндоєвропейського – трипільського. Ця *субсубстратна* мова, «припинивши функціонування в побуті через індоєвропеїзацію як українських земель, так і Балкан, могла продовжувати функціонування в культурній функції – подібно до шумерської мови в Месопотамії, хамітської в Малій Азії, латинської в Західній Європі» [8, с. 57]. Таке припущення Ю. Л. Мосенкісу здається цілком виправданим через те, що слов'янські слова *голос* / *галас* (субстратного трипільського походження – за Ю. Л. Мосенкісом) та грецького *glossa* / *glassa* (з доіндоєвропейського балканського субстрату, спорідненого з трипільським) мають осетинську паралель *goelos* / *gaelas*, грузинську паралель *galoba* і «виняткову важливу» шумерську паралель *gala* «жрець-співець». Також спільне субстратне походження мають слов'янська та грецька назви співу – укр. *пїяти*, *співати* та давньогр. *paian* [там само, с. 57-58].

Для Ю. Л. Мосенкіса Трипільля виявляється джерелом як лексичної, так і фонетико-граматичної специфіки слов'янських мов порівняно з іншими індоєвропейськими й української мови порівняно з іншими слов'янськими. Ю. Л. Мосенкіс вважає за можливе віднести походження українського повноголосся та милозвучного чергування приголосних і голосних на рахунок трипільського впливу [там само, с. 65 та наст.].

Зазначимо, що кількома роками раніше О. В. Царук указав на субстратний характер українського повноголосся, що могло розвинутися внаслідок асиміляції неслов'янського (алтайського) населення. Так само повноголосні форми могли з'явитися в російській та білоруській мовах унаслідок субстратного (тюркського, фінно-угорського, балтійського) впливу [17, с. 131-134].

Одним з найважливіших наслідків балтійського впливу Г. П. Півторак вважав появу в східнослов'янських говорах акання. Він прийшов до висновку, що, найвірогідніше, це явище «було однією з найдавніших фонетичних рис, що чітко виділила центральний східнослов'янський діалектний ареал на території розселення балтів», а вже в період формування окремих східнослов'янських мов акання «стало однією з найхарактерніших особливостей білоруської мови, що типологічно зблизило її з південноросійським наріччям, середньоросійськими говорами та сучасною російською

літературною мовою і помітно відрізнило її від північноросійських говорів, української та всіх інших слов'янських мов» [12, с. 98-99].

Зовсім по-іншому на північноруські говори вплинули прибалтійсько-фінські мови. Через те що прибалтійсько-фінські мови не знають редукції, деякі лінгвісти, зокрема О. В. Востріков, твердили, що збереженню окання в північноросійських говорах сприяв фінно-угорський субстрат [4, с. 33]. Мордовська ж система вокалізму, навпаки, стала поштовхом до становлення акання в російських говорах середнього Пооччя. Пізніше акання потрапило в інші середньоросійські, а також у південноросійські говори [там само, с. 5].

Ці приклади доводять, що вплив субстрату може бути виявлений не лише в запозиченні звуків, а й у стимулюванні фонетичною системою субстратної мови процесів, які могли траплятися в мові-реципієнті самостійно.

Відомий російський фінно-угрознавець В. І. Литкін, який найбільш наполегливо відстоював теорію субстратного походження російського акання, виходив із припущення про те, що акання почалося з редукції голосних [7, с. 45]. Цьому сприяла низка факторів, що спричинили послаблену вимову ненаголошених голосних в деяких східнослов'янських діалектах тоді, як у сусідніх діалектах (північноросійських та українських), де ці фактори не діяли, розвиток вокалізму йшов в іншому напрямку. Він не згоден з тими лінгвістами, які визнали ймовірність функціонування акання ще в праслов'янській мові і, отже, спонтанність його походження. При цьому, якщо послаблення у вимові ненаголошених голосних, помітне в різних мовах, можна пояснити переважно з фізіологічного погляду, то ці фізіолого-акустичні аргументи не можуть вважатися достатніми для пояснення явища південноросійського акання, що зародилося на відносно вузькій території [там само].

По-іншому склалася ситуація з північноросійськими говірками, де акання не отримало розвитку. У прибалтійсько-фінських мовах, що суттєво вплинули на ці говірки, немає редукції голосних. Тому деякі лінгвісти припускали, що фінно-угорський субстрат сприяв збереженню окання в північноросійських говірках [там само].

Цілком імовірною з лінгвогеографічного погляду є гіпотеза субстратного походження білоруського акання, адже територія поширення балтійських племен у давнині збігається з ізоглосою сильного акання в східнослов'янських мовах. Багато дослідників, таких, як П. М. Третьяков, О. М. Трубачов, В. В. Сєдов та ін., взагалі підкреслювали виняткову роль балтійського субстрату на території Білорусі. Таким міркуванням значно сприяє й факт численних балтизмів у білоруській мові [3, с. 191-196].

Окрім іншого, важливу роль у встановленні субстратних слідів відіграє й хронологічний чинник. Балтизми, що стали надбанням літературної мови, доволі часто можуть відображати взаємовідносини більш давнього часу, коли східнослов'янські племена ще тільки почали утворювати окремі народності, тоді як балтизми різних говорів слов'янських мов відображають переважно внесок окремих балтійських народностей у формування культури та мови окремих слов'янських народів. О. В. Востріков, зокрема, доводив важливість хронологічного чиннику на прикладі ранніх мордовських запозичень з російської мови. На його думку, вони свідчать про те, що в'ятичам, які прийшли в Середнє Пооччя на початку X ст., акання не було відоме: *сока* (соха), *долата* (долото), *молотка* (молоток), тоді як пізніші запозичення з російської мови його відображають: *каза* (коза), *тавар* (товар), *раса* (роса). Отже, акання в говірках цієї території розвинулося вже після контакту з місцевим населенням [4, с. 33].

Беззаперечним фактом фінно-угорського субстрату, за О. В. Востріковим, слід вважати лише діалектну лексику російської мови [26, с. 95-96]. У ній О. І. Іліаді виділив апелятивні запозичення та географічні назви: *Бело́озеро* < веп. *Våuktaŗ*, фін. *Valkea Järvi* (букв. «біле озеро»); *Во́логда* < веп. *Våuged* (<* *valkeða*), фін. *valkea* «білий» (тобто «біле місто») тощо [56, с. 189-190]. Значним здобутком у цій галузі є створений С. О. Мизніковим «Атлас субстратной и заимствованной лексики русских говоров Северо-Запада» [9].

Під час визначення типів мовного субстрату в нагоді стають археологічні свідчення, що дозволяють встановити відповідності пізніших діалектних масивів територіям стародавніх етноплемінних утворень. Так, завдяки російським діалектним даним С. О. Мизніков виділив на території Північного Заходу такі субстрати: фінно-угорський, що включає в себе загальноприбалтійськофінський, карельський (може підрозділятися на північнокарельський, ливвиковський, людиковський), вепський, водсько-естонський, комі, саамський, а також балтійський і скандинавський [10, с. 28].

Таким чином, звернення до теорії впливу іншомовних субстратів у становленні східнослов'янських мов та їхніх діалектів слід вважати цілком припустимим, адже безсубстратний етнічний простір є виключним і сумнівним явищем. Субстратний вплив на структуру східнослов'янських мов відбився, здебільшого, у стимулюванні певних, насамперед фонетичних процесів, усередині мови, а не в привнесенні іншомовних елементів в систему мови-реципієнта. Фонетичні наслідки дії субстрату відбувалися не стільки в запозиченні окремих фонем, скільки у вигляді системних явищ. Для визначення вагомості субстратного впливу на лексичну систему слід звертатися не до словників, а до текстів, звертаючи при цьому особливу увагу на ономастичну та апеллятивну лексику.

Література

1. Абаев В. И. О происхождении фонемы $\gamma(h)$ в славянском языке / Абаев В. И. // Проблемы индоевропейского языкознания. – М., 1964. – С. 115–121.
2. Абаев В. И. Превербы и перфективность. Об одной скифо-славянской изоглоссе / Абаев В. И. // Проблемы индоевропейского языкознания. – М., 1964. – С. 90–99.
3. Взаимодействие лингвистических ареалов: теория, методика и источники исследования / М. А. Бородина, С. В. Смирницкая, Ю. К. Кузьменко и др. – Л. : Наука, 1980. – 272 с.
4. Востриков О. В. Финно-угорский субстрат в русском языке : учеб. пособие / Востриков О. В. – Свердловск, УрГУ, 1990. – 100 с.
5. Илиади А. И. Основы славянской этимологии / Илиади А. И. – К. : Довіра, 2005. – 207 с.
6. Климов Г. А. Вопросы методики сравнительно-генетических исследований / Климов Г. А. / отв. ред. В. М. Жирмунский. – Л., 1971. – 87 с.
7. Лыткин В. И. Ещё к вопросу о происхождении русского аканья / Лыткин В. И. // Вопросы языкознания. – 1965. – № 4. – С. 44–52.
8. Мосенкіс Ю. Л. Українська мова у євразійському просторі: Трипільська генеза милозвучності та віддалені родинні зв'язки / Мосенкіс Ю. Л. – Київ : Видавничий дім А+С, 2006. – 224 с.
9. Мызников С. А. Атлас субстратной и заимствованной лексики русских говоров Северо-Запада / Мызников С. А. – СПб., 2003. – 360 с.: ил., табл.
10. Мызников С. А. Лексика финно-угорского происхождения в русских говорах Северо-Запада: Этимологический и лингвогеографический анализ / Мызников С. А. – СПб. : Наука, 2004. – 482 с.: ил., табл.
11. Півторак Г. П. Діалектна ситуація в Київській Русі // Мовознавство. – 1993. – № 2. – С. 6–13.
12. Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови: (Історико-фонетичний нарис) / Півторак Г. П. / АН УРСР. Інститут мовознавства ім. О. А. Потебні ; відп. ред. В. Г. Скляренко. – К. : Наукова думка, 1988. – 280 с.
13. Русанівський В. М. Давньоруська мова: міф чи реальність? / Русанівський В. М. // Мовознавство. – 1993 – № 2. – С. 3–6.
14. Седов В. В. Этногенез ранних славян / Седов В. В. // Вестник Российской Академии Наук, 2003. – Т. 73. – № 7. – С. 594–605.
15. Тищенко К. М. Мовні контакти: свідки формування українців / Тищенко К. М. – К. : Авілон-Плюс, 2006. – 416 с.

16. Ткаченко О. Б. Українська фонетика на історико-типологічному тлі / Ткаченко О. Б. // Мовознавство. – 1998. – № 2–3. – С. 14–25.

17. Царук О. В. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри / Царук О. В. – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 1998. – 324 с.

Анотація

О. В. Холодов, Н. В. Холодова, А. С. Орел. Роль субстрату в східнослов'янському глотогенезі

У статті розкрито роль субстрату у східнослов'янському глотогенезі, проаналізовано вплив субстрату на структуру східнослов'янських мов, особливо на фонологічному рівні. Висвітлені субстратні інтерпретації історико-мовних явищ.

Ключові слова: субстрат, глотогенез, етногенез.

Аннотация

А. В. Холодов, Н. В. Холодова, А. С. Орёл. Роль субстрата в восточнославянском глоттогенезе

В статье рассмотрена роль субстрата в восточнославянском глоттогенезе, проанализировано влияние субстрата на структуру восточнославянских языков, особенно на фонологическом уровне. Определяются субстратные интерпретации историко-языковых явлений

Ключевые слова: субстрат, глоттогенез, етногенез.

Summary

O. Kholodov, N. Kholodova, A. Orel. The role of substratum in the eastern-slavic glotogenesis

The role of substratum in the Eastern-Slavic glotogenesis is thoroughly investigated in the article. The substratum influence on the Eastern-Slavic languages structure, especially on the phonological level is analyzed. Specific substratum interpretations of historic-linguistic phenomena are given. The article discloses the problems of substratum study in the works of the Ukrainian and Russian linguists of the second half of the XX – beginning XXI centuries. The assessment of explanatory possibilities of the substratum theory from the position of modern linguistics is provided. While investigating substratum impact on the Slavic languages, namely on the Eastern-Slavic ones, a special attention is paid to the analysis of the external conditions and historical aspects of the language contacts.

Key words: substratum, glotogenesis, ethnogenesis.